

יחזקאל פראם

לימוד שפת המקום בקרקוב במאות ה-16 וה-17: הייתכן?

ביום טו"ב טבת שצ"ח (3 בינואר 1638) חידשו מנהיגי הקהילה היהודית בקרקוב (קז'ימייז') תקנות בנושא לימוד תורה. החברא קדישא דתלמוד תורה בקרקוב, שהייתה אמורה לפקח "על לימוד תורה לבני עניים", התקינה תקנות בעניין לימוד התורה כבר בשנת שי"א (1551), או בשנת שנ"א (1591; יש שתי קריאות של הטקסט), אבל עד שנת שצ"ח (1638) הפסיקה החברה לפעול, והפנקס שהתקנות נרשמו בו נשרף בשרפה שפרצה בבית הכנסת הגבוה (הויכע שול) בעיר. לאור בקשה מטעם אב בית הדין, הרב יואל סירקש (הב"ח; נפטר 1640), הסכימה הקהילה בו ביום לשקם את החברה. ראשי הקהילה מינו חמישה "אנשי שם יודעי בינה" ש"יתקנו הח[כרא] זו על מכונה ולהרכות בתקונה". הממונים חיפשו "בכתבים ובפנקסאות הקודמין", ועל פי דבריהם שחזרו את התקנות הישנות משנת שי"א. הם הגישו את התקנות המחודשות בפני המנהיגות הרכנית של העיר לאישורה, וביום כ"ה טבת שצ"ח "נתנו [הרכנים] תוקף לכל דברי התקנות האלה". באותו היום קיבלה הקהילה על עצמה את התקנות "כשפה אחת", כנראה פה אחד.¹

בין התקנות שהתחדשו בו ביום בידי הקהילה הייתה אחת שעסקה בשאלה מה יש ללמד לבנים (בנות לא זכו להתייחסות בתקנות הללו כלל וכלל) בתחילת דרכם בבית ספר. על פי התקנה

המלמד ור"ד [=ריש דוכנא]² דת"ת [=דתלמוד תורה] ילמוד עם הילדים המובאים לביה"מ ש"נ [=לביית המדרש של נערים] אל"ף ביי"ת עם הנקודות וסידור וחומש עם פירושו] בר משה דוקא וגם פי' רש"י וסדר התפלות בזמנם ודרך ארץ והנהגה ישרה

Majer Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304–1868*, vol. 1, 1
Kraków 1991 (1931), p. 471 n. 3. בתרגום לעברית: תולדות היהודים בקרקוב ובקאז'ימייז' 1304–
1868, ירושלים תשס"ג, עמ' 356 הערה 5, כתב שהוא לא ידע על מיקום הפנקס בזמנו. כרגע אין דרך
לבדוק את המקור.

2 ראו רש"י על בבא בתרא כא ע"א, ד"ה ריש דוכנא.

עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו וגם ילמדו עמם אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר ד"א [=דרך ארץ] ודרך ישרה גם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו. גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים כדי שידעו מהות לשון הקודש עבר הוה עתיד יחיד רבים נוכח נסתר שלימים חסרים כפולים וכן כל הגזרות והבנינים. גם ילמדו עמם מלאכת החשבון חיבר חיסר כפל חילק. אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא למדע לימוד או"ה [=איסור והיתר] יתחיל עמו בגמ[רא] עם פי' רש"י ותוס[פות].³

על פי התקנה יש ללמד את הילדים "אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם כדי שיוכלו לקרוא בהם". התקנה אף מוסיפה, כי "גם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו". יש להניח, שכוונת המילה **לעז** הייתה ברורה כשניסחו או העתיקו את התקנה; אבל במחצית השנייה של המאה ה-19 עוררה מילה זו מחלוקת. התקנות הללו הורפסו לראשונה דווקא בתרגום לגרמנית בכתב העת *Die Neuzeit* (וינה) ביוני 1864. העורך, הרב שמעון סאנטו (Szántó), הסיק שבתקנה זו התייחסה המילה **לעז** לשפות לא יהודיות ("nicht hebräischen"), הכוללות פולנית וגרמנית.⁴ הפירוש הזה התאים לגישתו האישית של סאנטו בנושא החינוך היהודי בזמנו.⁵ מאחר שהיה כתוב במקור שהדברים הועתקו "אות באות" מפנקס "הנעשה בשנת שי"א", טען סאנטו שהרב משה איסרלש, שהיה רב העיר בשנת שי"א, הסכים לדברי התקנה – כמובן, על פי פירושו של סאנטו – שיש ללמד את הנערים שפה לא יהודית. כך גייס סאנטו את דעת הרמ"א כתקדים חשוב במאבק לרפורמה בחינוך היהודי במאה ה-19 ובר סמכא נגד נוקשות הישיבה בפרסבורג, שבה התנגדו ללימודים כאלו.⁶

3 על הוראת איסור והיתר לילדים ראו דברי רש"י, שבת קטו ע"א, ד"ה בין שאין קורין בהן: משם משמע, שכבר בימי הביניים הייתה עדיפות להוראת איסור והיתר לרבים.

4 Simon Szántó, "Vor zweihundert Jahren", *Die Neuzeit* 24, 10 June 1864, pp. 273-275. יש גישה לחומר בכתובת

<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=neu&datum=18640610&seite=1&zoom=33>

5 על סאנטו ראו 6, *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 46, "Simon Szanto: Nekrolog", (7.2.1882), pp. 93-95; Sara Yanovsky, *A Comparative Study of the Jewish Communal Organizations of Budapest and Vienna from 1867 until World War II*, PhD. diss., Hebrew University 2013, pp. 36-39.

6 סאנטו הוסיף בסוגריים: "Wir haben diesen Paragraph, der noch von R. Moses Isserlein herrührt, wörtlich übersetzt, was wir der Pressburger Jeschiba gegenüber ganz besonders betonen. Die Redakteure!" ההתנגדות ללימודים כלליים לא הייתה מוגבלת לישיבה בפרסבורג, אלא הייתה חלק ממאבק רחב יותר שהתנהל בהונגריה בשנים ההן. להקשר ההיסטורי ראו Michael Silber, "The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition", in Jack Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Community in the Modern Age*, New York 1992, pp. 23-47.

דברי סאנטו הניעו תגובה מהירה. כבר בכ"ה בחשוון תרכ"ה (24 נובמבר 1864) חובר מכתב למערכת כתב העת המגיד, שיצא לאור בעיר ליק (Lyck, היום Elk) בעניין פירוש המילה **לעז**.⁷ תחת שם העט "פלאי" (על פי שופטים יג 18 "למה זה תשאל לשמי והוא פלאי") מחה הכותב האנונימי מקרקוב: "נאמר כי התלמידים יקראו בספרי העמים, והדבר הזה לא יראה ולא יצא כלל בס' התקנות. היתכן כי בזמן אשר עליו אמר החכם בן זאב אלה שלש מאות שנות האפלה וכו', יתקנו האלופים גבאי חברת ת"ת בארץ פולין והגאון בעל הב"ח ז"ל בראשם, כי הנערים יקראו בספרי העמים?"⁸ "פלאי", שהעיר שבימיו היו התקנות בידי הגבאי של חברת תלמוד תורה בקרקוב, הבין שבמילה **לעז** הכוונה הייתה לא לפולנית ולא לגרמנית אלא לידיש, ולגופנים המיוחדים שבהם הדפיסו ספרים רבים בידיש במאה ה־16 ובתחילת המאה ה־17.⁹

מספר שנים לאחר מכן עסק משה גידמן במחקריו על החיים היהודיים באזורים הגרמניים בימי הביניים. נראה שגידמן, שחי בווינה, לא רצה לסמוך על תרגום התקנות שהכין סאנטו, ולכן הוא פנה לפייבל הירש וועטשטיין בקרקוב וביקש ממנו להעתיק לו את התקנות של חברת התלמוד תורה. וועטשטיין עשה כן, וגידמן הדפיס את החומר בעברית עם תרגום לגרמנית בתוך ספרו בנושא מקורות על החיים של היהודים.¹⁰

גידמן רחה את דעתו של סאנטו, וציין בהערה שהמילה **לעז** התייחסה לשפה שהיהודים דיברו בה, יידיש. כדי להעמיד את דבריו ציטט גידמן את דברי בעל מרכבת המשנה, מילון/קונקורדנציה עבריידי שיצא לאור בקרקוב לראשונה בשנת רצ"ד והודפס שם שוב בשנת שמ"ד. בשער המהדורה השנייה כתוב: "ולשון אשכנזי שהוא הלשון המורגל בינינו אשכנזים".¹¹ עבור גידמן הייתה זו הוכחה שיהדות פולין דיברה יידיש במאה ה־16, ואם כן, דברי התקנה "לשון לעז שאנחנו מדברים בו" התייחסו לידיש ולא לשפות אחרות.

7 "עסטרייך", המגיד, 7 בדצמבר 1864, עמ' 3.

8 חיפושים במאמרי של ויליאם צייטלין, תעלומות סופרים, פרנקפורט תרס"ה (אוסף מאמרי שיצאו לאור לראשונה בשם *Anagramme, Initialen und Pseudonyma neuhebräischer Schriftsteller und Publizisten* (Zeitschrift für hebraische Bibliographie) בכתב העת *Schriftsteller und Publizisten*) וגם אצל שאול חיות, אוצר בדוי השם, תרצ"ג, ד"צ הילדשהיים תשכ"ז, אינם מעלים אפשרות ברורה לזיהוי הכותב. ההפניה ל"החכם בן זאב" היא ליהודה ליב בן זאב, ספר אוצר השרשים, עם הוספות ותיקונים ע"פ מאיר הלוי לעטעריס, מהדורה רביעית, כרך א, וינה תרכ"ב. בחלק ה"הצעה" (ללא עימוד) הציע בן זאב כרונולוגיה היסטורית שבה הוא הגדיר את "הזמן החמישי מגרוש ספרד עד ארבעים שנה קרוב לזמנינו, משך מן ג' מאות שנה, לאלה אקרא שלש מאות שנות האפילה, ללשון ולמדעים". בן זאב חתם על הקדמת הספר באדר שני תקס"ז.

9 על התפתחות הגופנים המיוחדים להדפסת יידיש ראו Herbert Zafren, "Early Yiddish Typography", *Jewish Book Annual* 44 (1986/87), pp. 106-119.

10 Moritz Güdemann, *Quellenschriften zur Geschichte des Unterrichts unter der Erziehung bei den deutschen Juden von den ältesten Zeiten bis auf Mendelssohn*, Berlin 1891, pp. 232-246. המקורות בעברית נמצאים בעמודים 232-236, והתרגום לגרמנית בעמודים 237-246. וועטשטיין נולד בשנת 1858, ואם כן סביר להניח שהבקשה מגידמן התקבלה בשנות השמונים של המאה ה־19.

11 הדברים נמצאים רק במהדורת שמ"ד ולא במהדורת רצ"ד, כפי ששמע מדברי גידמן (ראו חנא שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים תשמ"א, עמ' 75 [מס' 1] ועמ' 85 [מס' 11]).

אין ספק שהיהודים בקרקוב דיברו יידיש בינם לבין עצמם (עוד ראיה לכך היא שתקנות הקהילה משנת ש"ה כתובות ביידיש), אבל לפחות חלק מהם, אם לא כולם, גם דיברו את שפת המקום.¹² לא בכדי ציין הרב שלמה אפרים לונשיטץ בסביבות שנת ש"ן, שהיו יהודים ש"מלאו אמתחותיהם כסף כאשר יוכלון שאת ורובם שרוים בשלוה ויש להם התעורבות עם העמים".¹³ הרב אפרים מלונשיטץ וקוראיו ידעו שהיו יהודים בפולין שהיו מסוגלים להשתלב באוכלוסייה המקומית מבחינת לשונית.¹⁴ אמנם גידמן הבין שמדובר בשפה שהיהודים דיברו בינם ובין עצמם. את המילים "וגם ילמדו עמם אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם" הסביר גידמן, כפי שצינו לעיל, כמכוונות לגופנים המיוחדים שבהם הדפיסו ספרים ביידיש, ולא לאותיות לטיניות.¹⁵ כמו הכותב האנונימי ששלח מכתב להמגיד לא עלה על דעתו ("ist nicht zu denken") של גידמן, שכילד רכש את ההשכלה הכללית שלו בגימנסיה כנסייתית שבה הוא היה היהודי היחיד בכיתה, שהיו מלמדים גרמנית או פולנית בבתי ספר יהודיים בעת החדשה המוקדמת בקרקוב.¹⁶ כמו כן, כשפיבל וועטשטיין

12 ויינרייך, Max Weinreich, "Internal Bilingualism in Ashkenaz", trans. Lucy Dawidowicz, in Irving Howe & Eliezer Greenberg [eds.], *Voices from the Yiddish: Essays, Memoirs, Diaries*, New York 1975, p. 275 טען שכל יהודי היה יודע במידה זו או אחרת את שפת המקום, מה שהוא הגדיר כ-"external bilingualism". יש להבחין בין קרקוב לאזורים במזרח פולין, שבהם היו יהודים שהעדיפו לדבר בשפת המקום ולא ברור אם אמנם דיברו יידיש. הרב מאיר בן משה הכהן (שאלות ותשובות גברות אנשים, דעסוי תנ"ז, סי' א) כתב, לפחות לגבי האזור של ליטא, "שבני ברייתנו היושבים בקרבינו רובם מדברים בלשון רוסי"א". לעומת כן באזור של בריסק דקויא (Brześć Kujawski, כ-150 ק"מ מצפון-מערב לוורשה) ובפוזנן, כתב הרב מאיר, דיברו היהודים יידיש. כמו כן פסח צבי כץ, שליח ציבור בלובלין, כתב בהקדמתו לספרו צמח צבי (לובלין שפ"ב), שלשון אשכנז הייתה "כפי כל שגורה". ואילו ר' נתן נטע כהנא (שאלות ותשובות דברי רננה, בעריכת יצחק הערשקאוויטש, ברוקלין תשמ"ד, סי' א, כא ע"ב) רשם, שיהודי העיד בפני הבית דין במוהילב בשנת שצ"ד "בלשון רוסיא", ובית הדין תרגם את העדות "בלשון אשכנז" לפני ששלחו אותה לרב כהנא. ראו גם יואל סירקש, שאלות ותשובות הבית החדש, פרנקפורט תנ"ז, סי' פב ממז'יבז' (Międzybóž) משנת שס"ה. אברהם הרכבי (היהודים ושפת הסלאוויים, ווילנא תרכ"ז, עמ' 31-41) כבר ציטט חלק מהמקורות האלו, והבין שהיו יהודים במזרח שדיברו שפות סלבויות. סנטרשוורובה (Róża Centnerszwerowa, *O języku żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, Warsaw 1907), p. 19 הרחיקה לכת וטענה, שהיהודים דיברו שפות סלבויות בבית. וראו את דברי ביקורתו של M. Bałaban, *Jakim językiem mówili żydzi w Polsce?* בתוך *Z historii żydów w Polsce, szkice I studja*, Warsaw 1920, pp. 22-31

13 שלמה אפרים לונשיטץ, ספר עוללות אפרים, ירושלים תשנ"א, עמ' טו.

14 ראו גם, Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868)*, 1912, Krakow 1985, pp. 252-253 לגבי ידיעת פולנית, במיוחד היכולת לכתוב באותיות לטיניות, בין היהודים בני התקופה.

15 באלאבאן, *Historja Żydów*, p. 472 n. 5 (בעברית עמ' 357 הערה 4) טען שגידמן הבין את המילה לעז כפולנית/גרמנית בתחילת התקנה ואילו בהמשך, לגבי האותיות, כגופנים המיוחדים שהשתמשו בהם להדפסה ביידיש. לא ברור על בסיס מה הוא הסיק כן.

16 Güdemann, *Quellenschriften*, p. 240 & n. 1. הדברים תורגמו לעברית בתוך מ' גידעמאן, ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, חלק ג, תרגם א"ש פריעדברג, תרנ"ט, ר"צ ירושלים תשל"ב, עמ' 222. על חינוכו של גידמן ראו, Ismar Schorsch, "Moritz Güdemann: Rabbi,

פרסם את התקנות בעצמו בשנת תרנ"ב (1892), הוא ציטט את גידמן והלך בעקבותיו בטענו שסאנטו טעה בהבנת הדברים.¹⁷ וועטשטיין הוסיף: "זאת נעלה היא מעל כל ספק".¹⁸ לא פלא הוא שכששמחה אסף פרסם את התקנות שוב באוסף החשוב שלו, מקורות לתולדות החינוך בישראל, הוא ציטט את דעתם של גידמן ווועטשטיין בעניין הגדרת המילה **לעז**, ואת דעתו של סאנטו לא הזכיר.¹⁹ באחרונה הצטרפה גם פרופ' חוה טורניאנסקי לדעה של **לעז** כוונתו לידיש, וחזיקה אותה מבחינת קונטקסטואלית. טורניאנסקי הסיקה ש"מניין התכנים המומלצים כן לקריאה באותיות הנזכרות מסיר כל ספק שמדובר בספרים בידיש, והפסקות על הלשון 'שאנחנו מדברים בו' בסוף המשפט מאששת לחלוטין קביעה זו".²⁰ כפי שכבר העיר מאיר באלאבאן, אין שחר לדברי סאנטו (וגם וועטשטיין ואחרים שהסכימו עמו בנקודה זו) שהתקנות שהותקנו בשנת שי"א שוחזרו מחדש בשנת שצ"ח מילה במילה, ושהרב משה איסרלש ראה ואישר אותן.²¹ בתקנה מוזכר "פירוש בר משה", אבל לא

Historian and Apologist", *Leo Baeck Institute Yearbook* 11 (1966), p. 55

17 באלאבאן (*Dzieje Żydów w Krakowie*, p. 390) כתב, שהנערים היו חייבים ללמוד עם ספר באר משה שהיה כתוב בלשון שאנחנו מדברים כאן ("którym my tutaj mówimy"). בהערה 1 הוא הסביר שמדובר ב'דגון יהודי-גרמני' ("żargon żydowsko-niemiecki"); ראו שם גם עמ' 391, מס' 6(e). מאוחר יותר דחה באלאבאן במפורש את האפשרות שמדובר באותיות לטיניות. ראו *Historja Żydów*, p. 472 n. 4; בעברית עמ' 356 הערה 3.

18 פ"ה וועטשטיין, "קדמוניות מפנקסאות ישנים. לקורות ישראל בפולין בכלל ובקראקא בפרט", אוצר הספרות ד (תרנ"ב), עמ' 579-583. הציטוט נמצא בעמ' 581, הערה 6. וועטשטיין (עמ' 579 הערה 1) הסביר את המניע להדפסת החומר פעם שנייה בתוך שנה על ידו: "ומאשר הספר [של גידמן] כתוב אשכנזית וקוראי עברית כמעט כלם לא ראון ולא קראין אחשוב לנכון" להדפיס שוב. שנתיים לאחר שוועטשטיין פרסם את דברים פרסם את התקנות נחום סאקאלאו, "מילקוטי", האסיף ו, חוברת ג (תרנ"ד), עמ' 130-131, והפעם עם תאריך שונה (שנ"א). סוקולוב ביקש מישראל קראסוצקי להעתיק לו את התקנות. בהסכמה לספרו של קראסוצקי, ספר מצות ישראל (קרקוב תרנ"א), כתב עליו חיים נתן דעמביצער שהוא "התאמץ לרומם קרן תלמוד תורה הקדושה דפה וקרקוב להגדילה ולהאדירה, ועיניו צופיות תמיד לפקוד על המורים ועל הבחורים, להיות שוקדים על דלתות התורה בבית המדרש ת"ת דפה". התקנות הועתקו ונדפסו שוב על ידי מאיר כץ ראפפורט, "תקנות הח"ק 'תלמוד תורה' דק"ק קראקא אשר תקנו רבותינו הרמ"א והב"ח זל"ה", הבונה (לבוב) א (תרס"ד), עמ' 4-10 (ד"צ בתוך קבץ ספרי תורה ותמכיה, חלק א, ברוקלין תשנ"ג, ללא עימוד נפרד). רפפורט היה גבאי דתלמוד תורה בקרקוב. יש השמטות ושינויים קלים בתוך העתקתו. (לדוגמה, הוא רשם "ובלשון לעז מדברים בו" ולא "ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו").

19 שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורה חדשה בעריכת שמואל גליק, כרך א, ניו יורק תשס"א, עמ' 638.

20 ראו חוה טורניאנסקי, "הלימוד בחדר בעת החדשה המוקדמת", בתוך עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות, תל אביב תש"ע, עמ' 21. לעומת כן טען ז' יעבץ (ספר תולדות ישראל², כרך ג, תל אביב תש"ך, עמ' 69 הערה 2), שלימדו את ילדי קרקוב לקרוא פולנית, אבל לגבי הכתב בלעז הוא הבין שאין זאת כי אם על כתב מושיטא שלנו, ולא אותיות לטיניות.

21 וועטשטיין ("קדמוניות מפנקסאות ישנים", עמ' 581 הערה 7) טען, שאין כל ספק כי נעשו ונתקנו עוד בימי הרמ"א ז"ל וטעות הוא בידי הסופרים ב'המגיד' וב'נייצייט' הנ"ל ובידי רבים וכן שלמים המיחסים אותו להגאון בעל 'הב"ח'. כמו כן ראפפורט ("תקנות הח"ק", עמ' 5 הערה ג) כתב, "ובלי ספק נחתך הכל על פיו הקודש" של הרמ"א. לגבי דברי באלאבאן ראו *Historja Żydów*, p. 472 n. 4, ובעברית עמ' 356 הערה 3.

מוכר שום פירוש בשם זה שהיה קיים בשנת שי"א.²² לעומת כן היה ספר בשם באר משה, שהיה מרכזי לתכנית הלימודים בתחום החומש בקהילות מסוימות עד אמצע המאה ה-18.²³ ספר באר משה יצא לאור לראשונה בשנת שס"ה בפראג (סיום הדפסת הספר היה בכ"ב באלול שס"ד; אמנם בשערו כתוב שס"ה), ואין מקום להשערות שהספר היה קיים בכתב יד או אפילו בעל פה כבר בשנת שי"א. מחבר הספר, משה שערטל, ביסס את תרגומו על לימודיו עם רבו המובהק, הרב חיים בן בצלאל מפרידבורג (נפטר בשנת שמ"ח).²⁴ אף שספר באר משה המשיך מסורת של יידיש עתיקה שהשתמשו בה לתרגם את התנ"ך ולא יידיש מדוברת, הספר נבע מלימודיו האישיים של שערטל ולא מתוך ספר אחר בשם "בר משה" שהיה קיים קודם לכן.²⁵ באלאבאן הבין שהרמ"א לא היה יכול לראות את התקנה הזאת כלשונה.²⁶ ייתכן שתקנות שנת שצ"ח התבססו על תקנות קדומות יותר, אבל הן אינן

22 הפירוש גם מוזכר בסעיף אחר מאותן תקנות של הח"ק תלמוד תורה. רשום בו: "חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר דווקא עם פי' בר משה שהוא לשונינו שמדברים אנחנו בו". ראו וועטשטיין, "קדמוניות מפנקסאות ישנים", עמ' 580.

23 הספר הודפס בפני עצמו שבע פעמים עד שנת תס"ז, וחלקים ממנו נכללו בחומשים רבים עד תחילה המאה ה-19. ראו Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana*, 1852-1860; reprint Hildesheim 1964, no. 6553. לדוגמה מספר 861, אינם ודאיים. לגבי המאה ה-19 ראו M. Weinberg, "Die hebräischen Druckereien in Sulzbach: Fortsetzung der Verbesserungen und Ergänzungen", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 21 (1930), p. 346 no. 680. חומש משנת תקפ"ד. ראו גם הסכמת רבני פראג, הכוללת את חתימתם של הרכנים יחזקאל לנדה ואלעזר פלעקלס, מתמוז תקמ"ה לחמישה חומשי תורה וחמש מגילות, עם תרגום מאת משה מדעסויא (מנדלסון), פראג תקמ"ה. שם כתוב: "להיות שבחומש עם באר משה אינו מספיק ללמוד מתוכו עם הני ינוקי דרדקי כי המחבר לא ידע לשון דייטש כהוגן ומתוך כך נתחכמו קצת בדורינו ליעין בספרי הביבל... משמע מדברי ההסכמה, שלקראת סוף המאה ה-18 עדיין נחשב ספר באר משה ספר יסוד בקהילות מסוימות.

24 טורניאנסקי ("הלימוד בחדר", עמ' 27-28) כבר העירה על כך, שבהקדמות לשתי המהדורות ששערטל הכין (שס"ה ושע"ב) יש שינויים בסיפור לגבי לימודיו עם הרב חיים בן בצלאל. הרב חיים עזב את פולין לא מאוחר יותר משנת ש"ט, והגיע לוורמייזא. הוא עבר לפרידבורג רק בשנת שכ"ד. (ראו אריק זימר, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג אחי המהר"ל מפראג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 47-49).

25 לגבי טיב היידיש ראו רב רפל, "מילונים עבריים כספרי לימוד: 500 שנה להדפסת 'מקרי דרדקי'", סיני 101 (תשמ"ח), עמ' רמא. ראו גם W. Staerk & A. Leitzmann, *Die Jüdisch-Deutschen Bibelübersetzungen von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, 1923, Hildesheim 1977, pp. 65-67.

26 גידמן (*Quellenschriften*, עמ' 239 הערה 1) היה ער לבעייתיות שבדבר, והציע לתקן את לשון התקנה מ"בר משה" ל"באר משה". ספרו של משה בן יששכר שערטל הלוי, באר משה, יצא לאור לראשונה בבית הדפוס של משה כ"ץ בפראג בשנת שס"ה; ראו ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי, חלק ב, ירושלים תשנ"ד, "פראג" מס' 131, עם הפניות ביבליוגרפיות נוספות. על משה שערטל ראו Olga Sixtová, "Jewish Printers and Printing Presses in Prague, 1512-1670 (1672)", in idem (ed.), *Hebrew Printing in Bohemia and Moravia*, Prague 2012, pp. 67-68. אפשרות נוספת, אבל לא סבירה, היא שמדובר בתרגום ליידיש של חמישה חומשי תורה עם ההפטרות ומגילות וקיצור דברי רש"י שהוציא יהודה בן משה נפתלי בקרימונה בשנת ש"ך. בהקדמתו לספר הוא חתם את שמו "יהודה בר משה נפתלי". הספר הודפס שוב בבזל פעמיים, פעם בשנת שפ"ג ופעם נוספת בשנת שס"ג.

בגדר העתק נאמן למקור.

ובכל זאת, על אף טעותו בתיארוך התקנה, מתברר שתחושותיו של סאנטו לגבי משמעות המילה **לעז** היו נכונות.

במסכת שבת בתלמוד הבבלי יש דיון לגבי קריאת כתבי הקודש ושטרי הדיוטות ביום השבת. לאור המקורות ניסו בעלי התוספות להבהיר את הגדרת המונח "שטרי הדיוטות". בסוף דברי התוספות ישנה שאלה, אם מותר לקרוא בספרי מלחמות בשבת. שם כתוב:

ומיהו אותן מלחמות הכתובין בלע"ז נראה לרבינו יהודה דאסור לעיין בהן דלא גרע מהא דתניא בפרק [שואל] (שבת קמט ע"א) כתב שתחת הצורה והדיוקנאות אסור לקרות בהן בשבת ואפילו בחול לא ידע ר"י [=רבינו יהודה] מי התיר דהו"ל [=דהוי] ליה כמושב לצים.²⁷

הדברים היו חשובים הלכה למעשה, והועתקו במהלך הדורות וצוטטו בידי פוסקים כולל הרב משה איסרלש, וגם אותו הרב יואל סירקש שחתם על התקנה בעניין לימוד התורה בקרקוב.²⁸ אבל שני דורות לפני סירקש ציטט הרב שלמה לוריא (מהרש"ל; נפטר בשנת 1573 בלובלין), שסירקש הכיר בילדותו בלובלין, את דברי התוספות עם שינויים קלים אבל עם תוספת אחת משמעותית לענייננו.²⁹ כתב מהרש"ל:

ומיהו אותם מלחמות הכתובים בלע"ז ובל"א [=ובלשון אשכנז] נראה לר"י דאפי' לעיין בהן אסור, דלא גריע מהא דתנן בפרק שואל כתב שמתחת הצורה והדיוקנאות אסור לקרות בהן בשבת, ואפי' בחול לא ידע ר"י מי מתיר משום דהוי מושב לצים כו'.³⁰

המילים "ובלשון אשכנז" אינן נמצאות בשום מסורת של דברי התוספות.³¹ נראה שמהרש"ל

(ראו Joseph Pijls, *Die Basler Hebräischen Drucke 1491–1866*, Olten 1965, nos. 137, 186), ולאחר מכן בפראג בשנת ש"ע. מבחינת פדגוגית ספר באר משה היה מיועד להוראה, ואילו תרגום חמישה חומשי תורה ורש"י היה מכון לשימוש בבית הכנסת ולימוד בידי גברים ונשים מבוגרים.

27 תוספות שבת קטז ע"ב, ד"ה וכ"ש בשטרי הדיוטות.

28 ר' משה איסרלש, דרכי משה השלם, אורח חיים, סי' טו; יואל סירקש, בית חדש, אורח חיים, סי' שיז (ה); משה מת, מטה משה, תרל"ח, ד"צ ירושלים [תשכ"ח], ס' תעה.

29 יואל סירקש (שאלות ותשובות הבית החדש, פרנקפורט תנ"ז, סי' קנח) כתב: "ומעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי ההפטרה בדמים יקרים במועד אחרון של פסח בהיותי קטן וקראתי בעצמי בספר מוספין בבית הכנסת של הגאון מהר"ש לוריא [וכמדומה] לי שהרב ז"ל היה אז בב"ה".

30 שלמה לוריא, ספר עמודי שלמה, בעריכת יוסף דב לובאן, כך א, ירושלים תשנ"ג, עמ' רא. מהרש"ל לא היה הראשון שהבחין בין השפות. זלמן כץ ("ספר היריעה למהרז"ך", בעריכת יצחק סץ ושמואל דויטש, מוריה 4-5 [אייר תשל"ז], עמ' 12, סי' כח) כתב: "ואם שם השני הרגיל לשון לעז או אשכנזי; וכן יעקב מרגלית, סדר הגט, בעריכת יצחק סץ, ירושלים תשמ"ג, ס' כא (ד), עמ' נד, ששם כתוב, "וכ"ש לשון לעז או אשכנזי".

31 בכתב יד ספריית בית המדרש לרבנים, ניו יורק, Rabbinics 731 (ס' 41455) במכון לתצלומי כתב עבריים בירושלים; http://garfield.jtsa.edu:8881/R/-?func=dbin-jump-full&object_&id=286581&silolibrary=GEN01, דף פב ע"א, כתוב: "אותם מלחמו' הכתו' בלעז נראה לרבי'

הוסיף אותן על דעת עצמו.³² לדעת מהרש"ל "לעז" ו"לשון אשכנז" שונים זה מזה, ובזה לא היה מהרש"ל חריג בין בני תקופתו. הרב משה איסרלש ראה לשון לעז בשלחן ערוך של הרב יוסף קארו, והוסיף תרגום ללשון אשכנז. המחבר כתב: "או שהיא ירוקה אמריל"ו [amarillo] בלע"ז". הרמ"א, על בסיס ראשונים רבים, הוסיף "ובלשון אשכנז קורין גע"ל"; כנראה gelb. הרמ"א לא הגדיר את התוספת שלו כ"לעז שלנו" כפי שעשה שארו ובן זמנו הרב שמואל יהודה קצנאילנבוגן כשתיאר את שפת הדיבור של יהדות איטליה.³³ עבור הרמ"א יהודים בפולין דיברו/הבינו "לשון אשכנז", ואילו "לעז" הייתה שפה זרה אחרת.³⁴ גם בתשובותיו, כשהרמ"א ציטט דברים שנאמרו בידיש מפי יהודי האזור, הוא הגדיר אותם כ"לשון אשכנז" ולא כ"לעז".³⁵ כשנמסרה עדות בפני בית דין ב"קאזמר הסמוך לקראקא" (המקור הגאוגרפי של התקנה), בסוף חודש חשוון של"ט (1578) בידיש, כתבו הדיינים שהיא הייתה "בל"א", בלשון אשכנז.³⁶ בבואו לפרש מילה קשה גם הרב יהושע ולק (נפטר שע"ד / 1614) הבדיל בין לעז ללשון אשכנז.³⁷ ההסבר בלעז כבר היה קיים, וולק ציטט אותו והוסיף את המילה המתאימה לבני תקופתו ומקומו בלשון אשכנז.³⁸

הרב יואל סירקש עצמו הבחין בין לעז ללשון אשכנז. בתשובותיו יש מספר גביות עדות בנושא עגונות בפני בתי דינים שונים שבהם יהודים אמרו את דבריהם בידיש. בכלם, ללא יוצא מן הכלל, הב"ח או/וגם הרבנים שהעתיקו את העדויות הגדירו את שפת הדיבורים כלשון אשכנז ולא בלעז.³⁹ באחת מתשובותיו התייחס הב"ח ללעז כשפת הדיבור,

יהו' דאסו' לעיין בהן... קטע התוספות הזה אינו מופיע בתוספות ר"י הזקן ותלמידו על מסכת שבת, בעריכת א' שושנה, כך ב, ירושלים תשע"א, ולא בתוספות הרא"ש. לגבי התוספות למסכת שבת ראו בנימין ריצ'לר, "כתבי היד של תוספות על התלמוד", בתוך א' ריינר ואחרים (עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 778-782.

32 אין שום הגהה לגבי קטע התוספות הזה בידי שלמה לוריא בספר חכמת שלמה (שמ"א), ד"צ ירושלים תשל"ב, עמ' 120-121, ספר שמבוסס על הגהות שנמצאו בגמרות של מהרש"ל. הרב חיים בן ברוך (המאה ה'13) כבר העיר בהגהה לספר הנייר, בעריכת גרשון אפפעל, ניו יורק תשכ"א, עמ' לט: "וימיהו באותן מלחמות הכתובים בלע"ז אסור לקרותם אם אין כתובים בו אותיות הקודש לשון העיברית". נראה שהרב חיים הבין ש"לעז" הוא לשון שכותבים באותיות אחרות, לא עבריות. לא ברור אם התוספת של לוריא הייתה מכוונת לתרגום יוסיפון לידיש שנעשה בידי מיכאל אדאמס (ציריך ש"ו).

33 משה איסרלש, שאלות ותשובות הרמ"א, בעריכת אשר זיו, ירושלים תשל"א, סי' קכט, עמ' תקג.

34 ראו שלחן ערוך, יורה דעה לח (א), קרקוב של"ח (מהדורה ראשונה עם הגהות הרמ"א על החלק הזה של יו"ד).

35 איסרלש, שו"ת הרמ"א, סי' קא, עמ' תלד.

36 יוסף כץ, ספר שארית יוסף, בעריכת אשר זיו, ניו יורק תשמ"ד, סי' לב, עמ' צג-צד.

37 יהושע ולק, דרישה, אורח חיים, סי' קלג (ג). וראו רש"י לשמות ל 34, וגם פירושו לכריתות ו ע"א, ד"ה הצרי.

38 "מידי דמנטף מן העץ שקורין גומ"א בלעז ובלשון אשכנז טריף וואר"ץ".

39 ראו סירקש, שו"ת הב"ח, סי' נז, ע, עב, עג, עז, פא, פב (עדות שהיהודי העיד "בלשון רוסיא" ובית הדין תרגם אותה ללשון אשכנז), צד, צט, קה. ראו גם זלמן רבאשאָו, "ידידיש גביות-עדות אין די שאלות ותשובות פון אָנהויב XVטן ביז סוף XVIIטן יאָרהונדערט", היסטארישע שריפטן א (1929), עמ' 150-158. רובשוב (לימים הנשיא זלמן שזר) לא הבחין בין המחברים השונים באוסף של הב"ח.

בניגוד ללשון הקודש. שם הוא כתב: "חכמי התלמוד שהיה לעז שלהם לשון ארמי [...] ובין זמנינו זה שלעז שלנו ע"פ הארצות והמלכיות שאנחנו גולים ויושבים] תחת יד ממשלתם".⁴⁰ אין זה אומר שלשון אשכנז לא הייתה "לעז", אלא שרבני פולין קראו ללעז שלהם "לשון אשכנז".

עבור סירקש היה מובן נוסף למילה **לעז**. באותה התשובה דן סירקש בגט שניתן על ידי מומר שאביו קרא לו בשם הכינוי "לובא". סירקש הסביר: "דאביו קרא לו לובא בילדותו על שם חיבתו ואהבתו עזה דלובא בלשון רוסיא היא לעז של אהבה".⁴¹ המילה **לעז** הייתה מילה נרדפת ל"שפה זרה" וגם ל"תרגום", אבל סירקש לא השתמש בה כמילה נרדפת לידיש.⁴²

במהלך המאה ה־16 יצאו לאור מספר ספרים בידיש.⁴³ בספר אזהרת נשים, אחד הספרים הראשונים שהודפסו בידיש (קרקוב רצ"ה / 1535), רשום שהוא תרגום "מלשון עברי ללשון אשכנז".⁴⁴ תרגומים אחרים שהודפסו בפולין דיברו על "טייטשר שפראך" או "ור טייטש" כשהתייחסו לתרגום לידיש.⁴⁵ בדרך כלל שכתבו בידיש דיברו על "טייטש", ואילו בעברית תיארו את השפה כ"לשון אשכנז" ולא "לעז". עם זה, בשנת שנ"ז (1597) פורסם בפראג ספר איוב עם תרגום לידיש. ושם נרשם בשער הספר: "ספר איוב עם פירוש [לשון] הקודש בקצור מופלג ומנופה] ב"ג נפות כדי שכל אדם יוכל ללמוד לבנו מתוכו כי הוא פירש מספיק והנה בלשון הקודש כתבתי פירושים שונים מה שהיו לפני פרושים] קדמונים אכן חיבור הפסוק כתבתי בלשון לעז שמתוכו תמצא ג"כ פירש המלות להמדקק בו ימצא [ח]פ[צו]. וכן בהקדמתו לספרו כתב המחבר, מרדכי בן יעקב: "וכדי שלא יחס המזג העתקתי איתו מן הלשון הקודש אל הלעז להועיל ללמוד וללמד נשים כאנשים". כאן **לעז** היא מילה נרדפת לידיש. אמנם מרדכי בן יעקב לא היה איש מזרח אירופה אלא איש טעפליץ (Teplice) אשר נמצאת בבוהמיה, כשבעים וחמישה קילומטרים צפונית-מערבית מפראג. גם באמסטרדם הדפיסו בבית הדפוס של עמנואל בנבנשתי תפילות מכל השנה כמנהג האשכנזים עם "תחינות יפות בלע"ז".⁴⁶ ייתכן שבבוהמיה ובמקומות אחרים מחוץ

40 סירקש, שו"ת הב"ח, סי' צה (וכן בספר שאלות ותשובות הגאונים בתראי, טורקה תקכ"ד, סי' ג).

41 לובא (ЛЮБА) הייתה מילת הבעת חיבה לילד קטן. נראה שהאב הרגיש די נוח בשפת המקום. כמו כן ראו מאיר בן גדליה, ספר שאלות ותשובות, ונציה שע"ח, סי' קב, שבו מדובר ביהודי שאביו קרא לו קור"ק, אולי על שם המילה הפולנית kurezę (תרנגול).

42 א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1176, הגדיר לֵעֶז (א) "שפה זרה, לא־עברית", ואת הפועל לֵעֶז (2) "תרגם מעברית ללשון זרה" (ראו רש"י לירמיה ב 22).

43 לביבליוגרפיה ראו חנא שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים תשמ"א, עמ' 75-116.

44 דוד כהן, אזהרת נשים, קרקוב רצ"ה, ב ע"א.

45 על משמעותה של המילה **טייטש** בתקופה הזאת ראו י' אלבוים וח' טורניאנסקי, "מוסר בעלי בתים ספר סם חיים לר' אברהם אשכנזי אפיטיקר מלודמיר", בתוך ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית: ספר היובל לכבודו של יוסף דן במלואות לו שבעים שנה, טובינגן תשס"ה, עמ' 199* הערה 50.

46 L. Fuks & R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands*, ראו

לפולין התייחסה המילה **לעז** גם לידיש, אבל בפולין לא כן היו הדברים.⁴⁷ לכן כששמואל בהם, שעבר באיטליה במלאכת הדפוס לפני שעבר לקרקוב בסוף שנות השישים של המאה ה-16 ושם הביא את ספרו של הרמ"א, תורת החטאת, לבית הדפוס, התייחס לשפת היהודים האשכנזים בכל מקום, הוא קרא אותה "לשון אשכנז".⁴⁸ כמו כן בספר דיבר טוב, אוצר מילים תלת-לשוני – עברית-ידיש-איטלקית – שהודפס בקרקוב בשנת ש"ן (1590), מוזכרת המילה **לעז**, אבל הכוונה שם לאיטלקית; ואילו לידיש קראו **דייטש**.⁴⁹ כשהדפיסו את ספר היראה בתרגום לידיש בציריך בשנת ש"ו (1546), הבהירו את המונחים שלהם: "אונ' מכל שכן דש מאן ניט זול לייאן די תורה אין לשון לעז. דש מיינט אין וועלשר שפראך" (ומכל שכן לא יקרא אדם את התורה בלשון לעז, זאת אומרת בשפה האיטלקית).⁵⁰ המגיה הסביר, שלשון לעז היא איטלקית ולא יידיש. יידיש היא לשון אשכנז, כפי שהקולופון בספר מעיד: הספר "הועתק מלשון העברי ללשון האשכנז".⁵¹

במסורת האשכנזית הייתה הגדרה אחרת למילה **לעז**, שהייתה קשורה לפירושיו של רש"י לתנ"ך ולתלמוד הבבלי שבהם השתמש רש"י במילים צרפתיות וגרמניות כדי להסביר מילים קשות להבנה במקורות. לכן כשנפתלי אלטשולר פרסם את ספרו אילה שלוחה בקרקוב בשנת ש"ו (1596), שבו הוא פירש נביאים וכתובים, הוא כתב בהקדמתו לספר: "ועוד תמצא כאן מפורש היטב כל פירוש המלות הזרות והקשות מה שפרש"י אותן בלשון לעז כאן פירשתי אותם בל[שון] אשכנז ושאלתי עליהם הטיב איש צרפתי וספרדי עד שבייר לי כל דבר השורש".⁵² בדומה לכן, בספר הערוך הקצר (קרקוב ש"ב / 1592) כתבו, ש"ברוב מקומות שפירש הוא [המחבר, ר' יחיאל מרומא] בלע"ז או בלשון ישמעאל או בלשון ערבי או לא פירש בלשון ההוא כלום: לגודל חכמת החכם ההוא [המקצר האנונימי] ולחסידותו עשה חסד לבני דורו ולהפיק רצון המעיין לפרשם בלשון אשכנז".⁵³ לעז כבר לא היה מובן ליהודי פולין, ולכן היה צורך לתרגם אותו ללשון אשכנז. עוד ראה לדבר היא

173, p. 224, vol. 1, 1815–1585. אמנם בשנת ת"ח הדפיסו באותו בית הדפוס "חמשה חומשי תורה בלשון אשכנז" (מס' 221).

47 כשאותו מרדכי בן יעקב הדפיס את ספר משלי בידיש בקרקוב (ש"ב), רשמו בשער "דו האבן מירש ויז גיליגט אויף טייטש דו זיך איטליכר טאר ור לאזן דרויך אונ' מיט זיין קינד לערנן דען טיישן נאך אונ' אויך חיבור..." (ראו שמרוק, ספרות יידיש בפולין, עמ' 85 מס' 15). השער היה כתוב בידיש, ולכן דיברו על "טייטש" ולא על "לשון אשכנז" או "לעז".

48 ראו הקדמת המגיה, ספור תורת החטאת, קרקוב ש"ט.

49 ספר דיבר טוב, קרקוב ש"ן. וראו שמרוק, ספרות יידיש בפולין, מס' 25, עמ' 89–90. כפי ששמרוק ציין, לעתים במקום "וולעש" (=איטלקית) רשום "בלעז".

50 ספר היראה, ציריך ש"ו, כה ע"א. יש גישה לספר דרך http://www.e-rara.ch/bau_1/content/pageview/5193763. המילה **לעז** נמצאת במקור העברי; הסבר המילה הוא הוספה של המתרגם/המגיה.

51 ספר היראה, כו ע"ב. יהודים איטלקים היו נקראים "לועזים" בידי צרפתיים כמו הרב יוסף קולון ואשכנזים. שמואל בהם, שהיגר מאיטליה לקרקוב ונפטר שם בשנת ש"ח, הציג את עצמו בהקדמתו לשלחן ערוך (דפוס קרקוב) כ"שמואל בן הקדוש ר' יצחק פיה"ם זלה"ה הי"ד מארץ לועז המגיה".

52 נפתלי הירש אלטשולר, אילה שלוחה, קרקוב ש"ו, הקדמה ב ע"א.

53 ערוך הקצר, קרקוב ש"ב, הקדמה.

שרבנים לא רצו לקרוא לה "לעז".⁵⁹ לעם ישראל היו שפת קודש וגם יידיש.⁶⁰ אם דייקו רבנים במינוח שלהם מתוך חיבה מיוחדת ליידיש או ערנות לכך שהם חיו בין עמים שבהם היו מספר שפות, קשה לדעת. רבנים רבים הבחינו בין פולנית ("לשון פולין") לרוטניאנית ("לשון רוסיא", Ruthenian), ולא קראו לכל שפה זרה בשם הכולל **לעז**.⁶¹ התייחסות ליידיש כלשון אשכנז הייתה קיימת גם לגבי כתיבת השפה. בתקנות מקרקוב משנת שנ"ה הזכירו מנהיגי הקהילה את הצורך לרשום החלטות בכתב. בטקסט שרובו כתוב ביידיש חיבה הקהילה את הראשים והטובים לרשום "איין העתק בכתב עברי בלשון אשכנז".⁶² גם כשכתבו ביידיש דיברו על "שרייבן בל"א [=בלשון אשכנז] ולא על כתיבה "באותיות ולשון לעז", כפי שנמצא בתקנות החברה קדישא דתלמוד תורה. האותיות של יידיש לא היו "לעז", אלא אותיות לשון הקודש או כתב עברי, והשפה הייתה לשון אשכנז. אם **לעז** לא הייתה המילה ליידיש בין בני התקופה, יש אפשרות שהתקנה בנושא הוראה

59 הזיקה ליידיש הייתה חזקה כל כך, שבמקום אחד מהרש"ל — או מעתיק או מייצב הדפוס — קרא ליידיש לשון הקודש. בדיון בנושא שם הבעל והאישה בכתיבת גט בים של שלמה, גיטין, ברלין תקכ"א, פ"ד סי' כו, העתיק מהרש"ל סיפור זה: "שמעתי ממש לורך, כשגירש אשתו, ובא לפני מהרי"ל, והיה שם אביו כינוי זלמן, ובלשון הקודש שמריה, ולא היה לו שום שם אחר, והיה תמי' מהרי"ל, דאין מצוי לקרות זלמן שמריה, והיה ירא שמה יש לאביו נמי שם אחר, כגון שלמה או יקותיאל, שרגילין לקרות בשם הקודש זלמן" (השווה מרגלית, סדר הגט, סי' כד, עמ' 10). המילים "בשם הקודש" אינן נמצאות בסדר הגט של הרב מרגלית, לא במהדורה המודפסת וגם לא במספר כתבי יד שלא השתמש בהם י' שץ במהדורות (בית המדרש לרבנים, ניו יורק, Rabbinics 623 והמכון לתצלומי כתבי יד, סי' 39313, דף נא ע"א וסימן כד); כתב יד בית המדרש לרבנים Rabbinics 2569 [סי' 50542], דף לו ע"א). אין ספק שיש כאן טעות סופר, כי השם **זלמן** אינו שם קודש.

60 הלשון הארמית זכתה למעמד מיוחד. על בסיס דברי יהודה הלוי כתב הרמ"א: "והיה דעתי בזה כי הארמית לא יחשב לשון אחר כי הוא לשון הקדש משובש" (שו"ת הרמ"א, סי' קכח, עמ' תצה והערה 2). הרמ"א גם הכיר את דברי אליהו (בחור) אשכנזי בעניין מתוך ספרו מתורגמן, איזני 1541. ראו שו"ת הרמ"א, סי' קל, עמ' תקח והערה 32. נראה שמה שהרמ"א הגדיר "בראש הספר" הוא בעצם בסופו. כמוכן הרמ"א קרא כקורא עברי. ראו <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012946/images/index.html?id=00012946&fip=eayaewqxdxdsydeayawxdsydeayaewqqrs&no=66&-seite=360>

61 לדוגמה, הרב ברוך בענדיט סגל ממוהילב (Mogilev) כתב בר"ח אדר שצ"ז והזכיר "בלשון פולין" ולא סתם "לעז" (שו"ת בית חדש החדשות, קורן תקמ"ה, סי' מט). בשנת שצ"ו העידו על יהודי שנפל אל תוך המים "וצעק במר נפשו בלשון רוסיא כששט במים הושיעו והצילו" (שו"ת הב"ח החדשות, קורן תקמ"ה, סי' סג ותשובה מאת הרב אברהם הלוי עפשטיין). ראו גם סיקקש, שו"ת הב"ח (הישנות), סי' פב; אברהם ראפפורט, שאלות ותשובות איתן האורחי, תקנ"ו, ד"צ ירושלים תשמ"ו, סי' כח, שבו הוא כתב בשנת שצ"ט "איך שקורין אותה בלשון פולני' ציוני". הביטוי "לשון גוים" היה מוכר לסיקקש מהתלמוד הבבלי (נדרים י ע"א ודפוס קרקוב שס"ד ודפוסים אחרים), והוא השתמש בו אבל כהכללה ולא לשפה ספציפית. ראו לדוגמה שו"ת הב"ח (הישנות) סי' קה.

62 ראו Majer Balaban, "Die Krakauer Judengemeinde-Ordnung von 1595 und ihre Nachträge", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 10 (1912), p. 327, מס' 41 ("דר"ט זאלין אכטן אלי קיומים אויז צו שרייבן, דז מן הוט איין העתק בכתב עברי בלשון אשכנז..."), וכן עמ' 339, מס' 66 ("אונ ואש זיא איין שרייבן, זולן זיא איין שרייבן בל"א").

לא דנה בלימוד יידיש אלא בלימוד אחת השפות המקומיות, דבר שהוא הגיוני. ללא שפת המקום ברמה סבירה היו יהודים מתקשים לנהל את העסקים שלהם בין הלא יהודים. עם הענקת כלים בסיסיים בשפה המקומית יכולים היו נערים להיות סוחרים מודעים יותר ואולי מוצלחים יותר בעתיד, דבר חשוב מאוד כשמדובר ביתומים ועניים שהיו בין אוכלוסיות היעד של התקנה.

אם כן, איך יש להבין את התקנה בעניין החינוך? נחזור על התקנה עם אפשרויות חלופיות להבנת מילים מסוימות [בסוגריים מרובעים]:

המלמד ור"ד דת"ת ילמוד עם הילדים המובאים לביה"מ ש"נ אל"ף בי"ת עם הנקודות וסידור וחומש עם פי(רוש) [בא]ר משה דוקא וגם פי' רש"י וסדר התפלות בזמנם ודרך ארץ [=מוסר יהודי] והנהגה ישרה עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו וגם ילמדו עמם אותיות לעז [=אותיות לטיניות שמועילות גם בקריאת פולנית וגם בקריאת גרמנית] שנרפסים בהם ספרי לעז בלשונם [של הלא יהודים] כדי [שהנערים] יוכלו לקרות בהם וידעו מוסר ד"א [דרך ארץ במובן של דרכי השוק, כללי מסחר] ודרך ישרה. גם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות [עבריות] ובלשון לעז [אותיות לטיניות] שאנחנו מדברים בו [בין הלא יהודים].

על פי הפתרון הזה של המילה **לעז** ישנם קשיים רבים בקריאת המקור. לביטוי **דרך ארץ** יש שני מובנים שונים, אמנם ידועים בספרות הרבנית, באותה תקנה.⁶³ התקנה אינה עוסקת במפורש בכתיבה באותיות עבריות, ויש צורך לדייק על פי זו החיבור ("באותיות [עבריות] ובלשון לעז") כדי לכלול שני אלפביתים, אחד עברי ואחד לטיני. בנוסף, בסעיף אחר של התקנות רשום שפירוש [בא]ר משה כתוב ב"לשונינו שמדברים אנחנו בו", דהיינו יידיש, ואילו כאן את השפה "שאנחנו מדברים בו" נצטרך לפרש כשפה שמדברים בה בין הלא יהודים.⁶⁴ הגדרת אותיות לטיניות כ"לעז" בעייתית גם לאור זה שבאמצע המאה ה־17, אם לא לפני כן, יהודים בקרקוב הגדירו את השפה הלטינית עצמה כ"גלחש" ולא כ"לעז".⁶⁵ הקונטקסט גם מחייב. היה סביר יותר לפרש שלימדו את הנערים לקרוא ספרים ביידיש כדי לעזור להם בלימוד מוסר יהודי, כפי שפירשה פרופ' טורניאנסקי.⁶⁶ לימוד פולנית/גרמנית כדי להתעסק במסחר הוא הגיוני, אבל ספק רב אם רבנים היו מסכימים לעזור לילדים לקרוא מתרבויות זרות, במיוחד לאור זה שאחד הטעמים לעידוד פרסום חומרים

63 ראו אבן-שושן, המלון החדש, ערך "דרך-ארץ", עמ' 464.

64 ראו וועטשטיין, "קדמוניות", סעיף ב.

65 ראו שם, עמ' 616 והערה 1, תעודה שנכתבה במקור בלובלין בשנת ת"י ולאחר מכן הועתקה בקרקוב באותה השנה.

66 ראו טורניאנסקי, "הלימוד בחדר", עמ' 21. סביר מאוד להניח שגם כאן יש תוספת למקור. בסך הכול הודפסו ארבעה או חמישה ספרי מוסר ביידיש לפני שנת שי"א: אזהרת נשים (קרקוב רצ"ה), דען מוסר אונ נגה (קרקוב רצ"ה), אולי ספר קערת כסף (ראו שמרוק, ספרות יידיש בפולין, מס' 4), אורחת צדיקים/ספר המידות (איזנא ש"ב) וספר היראה (ציריך ש"ו). עידוד קריאת ספרי מוסר ביידיש היה הגיוני יותר במחצית הראשונה של המאה ה־17, שאז כבר היו ספרים רבים מהסוג הזה.

ביידיש היה לספק חומר יהודי חלופי לאלו שהיו קוראים רומנים בשפות זרות.⁶⁷ זה ועוד. אילו אכן לימדו את הילדים לכתוב באותיות לטיניות, היה אפשר לצפות שיהודים יחתמו את שמם בערכאות באותיות כאלו. בערכאות העירוניות בקרקוב משנת 1574 ועד 1580 רק יהודי אחד חתם את שמו באותיות לטיניות והוא היה Salomon Italus, כנראה יהודי שהגיע מאיטליה.⁶⁸ אפילו במאה ה-17, בין 1629 ל-1637, רק שלושה מתוך אחד-עשר יהודים שחתמו את שמם בערכאות של העירייה חתמו באותיות לטיניות; השאר השתמשו באותיות עבריות.⁶⁹

אף שהמעתיקים כתבו שהעתיקו את הדברים "אות באות [...] בלי שום שינוי", ייתכן שהבעייתיות בקריאת התקנה בעניין לימוד שפות נובעת מהשתלת תקנות זו על זו או שינויים שהתרחשו כשהעתיקו את הדברים מחדש עד חודש שבט תקל"ה (1775), החודש שבו הועתק המקור שהיה קיים בקרקוב במאה ה-19.⁷⁰ כפי שראינו לגבי לימוד החומש "עם פ' בר משה דוקא", שלא היה יכול להיות חלק מהתקנות לפני שנת שס"ה, היו שינויים בלשון התקנה במהלך השנים. ייתכן שהיו עוד תוספות ושינויים בלשון התקנות, כולל המילה **לעז** עצמה, שלא התייחסה לידיש במישור המזרח-אירופי בסוף המאה ה-16 ובתחילת המאה ה-17. אמנם במאה ה-18 השתמשו במילה **לעז** כמילה נרדפת לידיש בספרים שהיו מיועדים למזרח אירופה. כשהדפיסו מחזור "כמנהג פיהם פולין ומערהירין" בזולצבאך בשנות תקי"ד ותקכ"ב, כתבו בשבחו של הספר: "וסביב יחנו שני פירושים. כל מלה וענין מפרשים. הא' בלשון הקדש יפה נדרשים. והשני לע"ז לעמא דבר ונשים". כאן **לעז** וידיש היו לאחד.⁷¹ כמו כן, כשהדפיסו את ספר אלדד הדני בפיורדא בשנת תקכ"ט (1769), רשמו בשער: "והעתיק אותו על לשון לעז". גם בהסכמה לספר דיבר יוסף משטיין הרט על "לשון לעז".

67 ראו י' צינברג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, כרך ו, ניו יורק ת"ג, עמ' 103-104 (בעברית: י' צינברג, תולדות ספרות, תרגם מ' אמיתי, כרך ד, תל אביב תשי"ח, עמ' 52); J. Baumgarten, *Introduction to Old Yiddish Literature*, ed. & trans. J. Frakes, Oxford 2005, pp. 155-157

68 ראו Waclaw Urban, "Skład narodowościowy mieszczaństwa krakowskiego w latach 1574-1660 w świetle akt grodzkich", *Spółeczeństwo staropolskie: studia i szkice*, vol. 3, ed. Andrzej Wyczański, Warsaw 1983, p. 126

69 אורבן, "Skład narodowościowy", עמ' 128. בין החותמים באותיות לטיניות היו דוד קו'ו'וכובסקי, שהיה פרנס הקהילה מספר שנים וגם עסק במסחר (ראו באלאבאן, *Historja Żydów*, pp. 280-281, בעברית עמ' 214), ושלמה ולובוביץ', בן למשפחה איטלקית שהיה סוכן של שני מלכים פולנים (ראו באלאבאן, שם, עמ' 293-295 בפולנית, ובעברית עמ' 224-225). בשנת 1620 חתם לבק מארקוביץ', שהיה פרנס הקהל שנים רבות ובעל עסקים רבים וגדולים, את שמו באותיות לטיניות (אורבן, עמ' 127; על מארקוביץ' ראו באלאבאן, שם, עמ' 277-278 בפולנית, ובעברית עמ' 212-213).

70 המקור משנת שצ"ח לא שרד את השנים, והתקנות הועתקו שוב בשנת תקל"ה בידי סופר הקהל דאז (ראו פ"ה וועטשטיין, "קרמוניות", עמ' 583).

71 ובכל זאת, בהקדמה (דף ב ע"א) דיברו על לשון אשכנז וטייטש: "מיט (פירוש) אזו וואהל אויך (לשון אשכנז) אין דרוק גבראכט הירויז צו געבן [...] גבייא אלי הפטורות דש טייטש דר בייא גדרוקט [...] ואין (פירוש בלה"ק) אלי שווערי ווערט אויף טייטש איבר זעצט".

ללא בית דפוס מקומי הייתה קרקוב חשופה יותר להשפעות לשוניות חיצוניות, ופחות יכולה לשמור על מסורות מקומיות מבחינת לשונית. אנשי העיר היו תלויים בסידורים ומחזוריים שהודפסו באמסטרדם, בפרנקפורט דאודר, בפרנקפורט דמיין, בפראג, בזולצבך, בוילהלמסדורף ובפירורדא, ובכותרים אחרים מעוד מקומות במערב. היו ספרים שבהם עדיין דיברו על "לשון אשכנז", אבל היו אחרים שהיה רשום בשעריהם "לשון לעז" כשהתכוונו ליידיש.⁷²

ייתכן – וזאת השערה בשלב זה – שבמהלך השנים, כשהעתיקו מחדש את התקנות הקדומות של החברת קדישא תלמוד תורה של קרקוב, שינה מעתיק מסוים תוך כדי העתקה את ל"א (לשון אשכנז), שכבר היה פחות מוכר לו ולבני תקופתו, ללעז, כפי שכבר היה נהוג לקרוא ליידיש באזורים שונים ובתוך ספרים מודפסים שהגיעו לקרקוב.

72 בשערים של סדר תהלים, אמסטרדם תס"ה, ומחזור כמנהג ק"ק אשכנזים, [באד] הומבורג תצ"ז, רשום "בלשון לעז". לעומת כן בשער ספר התפלות מכל השנה, אמסטרדם תס"ה, כתוב "עם פירוש בלשון אשכנז". לפעמים הביטוי ליידיש היה ממש קשור למישור הגאוגרפי של קהל היעד. ב"מחזור כמנהג פיהם פולין מערהרין ורייסן יצ"ו", שיצא לאור בפירורדא בשנת תצ"ד, רשום בשער שהמחזור הודפס עם "הפי' בלשון פולין להבין תוכן ענייני הפיוטים [...] ובפרט להמונם שאינם רגילים בלשון הקודש יוכלו להבין הכל על בוריו וגם דיני הדרת קדש מעותקים בל"פ [=בלשון פולין] להיותם שגורים בפי כל איש ואיש". כוונת "בלשון פולין" מובנת מהתרגום ליידיש: "דיזש מחזור איז אין לשון הקודש אונ' טייטש גישטעלט"; "לשון פולין" הוא יידיש. כהדפיסו את המחזור שוב בפירורדא בשנת תקט"ו השתמשו באותו לשון, וכן עשו בזולצבאך בשנת תצ"ה (הדפיסו שני מחזורים באותה השנה בזולצבאך, אבל רק אחד עם פירוש ביידיש). אמנם כשהדפיסו אותו מחזור בברין (Brünn) בשנת תקט"ז, שינו את "בלשון פולין" ל"בלשון טייטש".